

SELEVCIA

AD CALYCADNVM

Sayı V - 2015

OLBA KAZISI SERİSİ

SELEVCIA AD CALYCADNVM V

Olba Kazısı Serisi V

Olba Kazısı Serisi V
SELEVCIA AD CALYCADNVM V

Seleucia ad Calycadnum, uluslararası hakemli dergidir ve her yıl Mayıs ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, giriş sayfalarında belirtilen yazım kurallarına uygunsa yayınlanır, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını *Seleucia ad Calycadnum* yayınına devretmiş sayılır. *Seleucia ad Calycadnum* kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Seleucia ad Calycadnum, uluslararası hakemli dergidir ve her yıl Mayıs ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, 7. sayfada belirtilen yazım kurallarına uygunsa yayınlanır, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını *Seleucia ad Calycadnum* yayınına devretmiş sayılır. *Seleucia ad Calycadnum* kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Editörler

Emel Erten
Diane Favro
Murat Özyıldırım
Tuna Akçay

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Salim Aydıöz
Prof. Dr. Halit Çal
Prof. Dr. Çiğdem Dürüşken
Prof. Dr. Efrumiye Ertekin
Prof. Dr. Emel Erten
Prof. Dr. Diane Favro
Prof. Dr. Turhan Kaçar
Prof. Dr. Gülgün Köroğlu
Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu
Prof. Dr. Scott Redford
Prof. Dr. Aygül Süel
Prof. Dr. Harun Taşkiran
Prof. Dr. Fikret Yegül
Doç. Dr. Sedef Çokay-Kepçe
Doç. Dr. Hacer Sibel Ünal
Doç. Dr. Mehmet Fatih Yavuz
Yrd. Doç. Dr. Figen Çevirici-Coşkun
Yrd. Doç. Dr. Merih Ereğ
Yrd. Doç. Dr. Fikret Özbay
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Murat Özgen
Yrd. Doç. Dr. Sema Sandalcı
Yrd. Doç. Dr. Muammer Ulutürk
Dr. Vujadin Ivanisevic

Seleucia ad Calycadnum
Olba Kazısı Serisi V
Sayı: 5

ISSN: 2148-4120

Kapak Tasarım

Tuna Akçay

Yazışma Adresi

Okt. Murat Özyıldırım
Mersin Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, 33342,
Mersin - Türkiye
Tel: 00 90 324 361 00 01 - 4735
E – posta: ozyildirimmurat@gmail.com

Adres

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Caddesi, No: 12/A
Galatasaray, Beyoğlu, 34433, İstanbul
Tel: 0212 249 59 02
www.homerbooks.com
e-mail: homer@homerbooks.com

Baskı

Altan Basım San ve Tic. Ltd. Şti.
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Sitesi No: 222
Bağcılar/İstanbul
Sertifika No: 11968

Dağıtım

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Caddesi, No: 12/A
Galatasaray, Beyoğlu, 34433, İstanbul
Tel: 0212 249 59 02

Olba Kült Alanlarından Cam Buluntular
Emel Erten
11

Eski Çağ'da Tıp'ta Cam Kullanımına
İlişkin Gözlem ve Kanıtlar
Emre Taştëmür
31

Bizans Döneminde Buhur - Buhurdan
Kullanımı ve Mersin Müzesi'ndeki
Buhurdan Örnekleri
Gülgün Köroğlu
51

Olba Manastırı 2014 Yılı Kazı
Sonuçlarının Değerlendirilmesi
Murat Özyıldırım
79

Hippodamos Tarzındaki Kent Planı ve
Klazomenai MÖ 4. Yüzyıl Yerleşiminin
Bu Kent Planı İçindeki Yeri Hakkındaki
Düşünceler
Fikret Özbay
101

Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu
Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki
Kadın: Locusta
Meral Hakman
121

Olba Kazısında Ele Geçen Rhodos
Amphora Mühürleri
Murat Özyıldırım - Erkan Alkaç
141

Kadıkalesi Zeuxippos Ailesi
Seramiklerinin Tipolojisi
Filiz İnanan
153

Şifaverici Azize Thecla: Mucizeleri ve
Olbalı Çocuk
Sevim Ayteş Canevello
185

Aras Boyalılarının İşlevselliği
Ayhan Yardımcıel
197

Olba Kazısı Camları Arkeometrik
Çalışmaları
Mahmut Aydın - Ali Akın Akyol - Emel Erten
- Emine Torgan
207

Teos Hellenistik Dönem Surları
Çevresindeki Sondajlarda Bulunan
Seramiklerin Arkeolojik ve Arkeometrik
Ön Çalışmaları
Rahşan Tamsü Polat - Ali Akın Akyol - Yusuf
Kağan Kadioğlu
221

Kitap Tanıtımı: Genç Plinius'un Anadolu
Mektupları
Emel Erten
237

PRAEFATIO

Olba Kazısı Serisi içinde yayınlanan *Seleucia ad Calycadnum* dergimizin 2015 yılı, V. sayısını bilim dünyasıyla buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Yılda bir sayı çıkan dergimiz, Türkiye’de bir arkeolojik kazı ekibinin çıkardığı tek süreli yayın olma özelliğini devam ettirmektedir. Seleucia ad Calycadnum’un sayfaları, her zaman olduğu gibi, Arkeoloji, Klasik Filoloji, Sanat Tarihi, Eski Çağ Tarihi konularında bilim insanlarının çalışmaları için açıktır.

Öncelikle çalışmalarını dergimize gönderen ve sayfalarımızda okuyabileceğiniz yayınları değerlendiren saygıdeğer bilim insanlarımıza şükranlarımızı sunarız. Arkeoloji camiasının, yaptıkları seçkin yayınlarla haklı saygınlığını kazanan Homer Kitabevi’nin sahibi, sevgili dostumuz, Ayşen Boylu’ya ve derginin basıma hazırlanmasındaki büyük emekleri nedeniyle Sinan Turan’a çok teşekkür ederiz.

Editörler:

Prof. Dr. Diane Favro

Prof. Dr. Emel Erten

Okt. Murat Özyıldırım (MA)

Öğr. Gör. Tuna Akçay (MA)

PREFACE

We are glad to present the fifth issue (2015) of our journal *Seleucia ad Calycadnum* as part of the Olba Excavations Series. Published annually, the journal maintains its leading position as the only periodical published by an archaeological excavation team in Turkey. *Seleucia ad Calycadnum* welcomes the studies of scholars of Archaeology, Classical Philology, History of Art and Ancient History as it always has done in the past.

We firstly wish to express our gratitude to the honorable scholars who have sent their studies to our journal. We thank our dear friend Ayşen Boylu, owner of Homer Books. Homer has rightfully won acclaim in the archaeological community with its distinguished publications. We are also indebted to Sinan Turan, who devoted great effort to prepare *Seleucia ad Calycadnum* for publication.

Editors:

Prof. Dr. Diane Favro

Prof. Dr. Emel Erten

Murat Özyıldırım (Classical Philologist, MA)

Tuna Akçay (Archaeologist, MA)

Olba Kazısı Serisi V SELEVCIA AD CALYCADNVM

Makale Başvuru Kuralları

Seleucia ad Calycadnum, Olba Kazısı yayını olarak yılda bir sayı yayınlanır. Yayınlanması istenen makalelerin en geç Şubat ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. *Seleucia ad Calycadnum*, arkeoloji, eski çağ dilleri ve kültürleri, eski çağ tarihi, sanat tarihi konularında yazılan, daha önce yayınlanmayan yalnızca Türkçe, İngilizce çalışmaları ve kitap tanıtımlarını yayımlar.

Yazım Kuralları

Makaleler, Times New Roman yazı karakterinde, word dosyasında, başlık 12 punto, baş harfleri büyük harf, metin 10 punto, dipnot ve kaynakça 9 punto ile yazılmalıdır. Çalışmada ara başlık varsa, bold ve küçük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özetler, makale adının altında 9 punto olarak ve en az iki yüz sözcük ile yazılmalıdır. Özetlerin altında İngilizce ve Türkçe beşer anahtar sözcük, 9 punto olarak “anahtar sözcükler” ve “keywords” başlığının yanında verilmelidir.

- Dipnotlar, her sayfanın altında verilmelidir. Dipnotta yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır.
Demiriş 2006, 59.
- Kaynakça, çalışmanın sonunda yer almalı ve dipnottaki kısaltmayı açıklamalıdır.

Kitap için:

Demiriş 2006 Demiriş, B., Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı, Ege Yay., İstanbul.

Makale için:

Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, Lucerna Klasik Filoloji Yazıları, İstanbul.

- Makalede kullanılan fotoğraf, resim, harita, çizim, şekil vs. metin içinde yalnızca (Lev. 1), (Lev. 2) kısaltmaları biçiminde “Levha” olarak yazılmalı, makale sonunda “Levhalar” başlığı altında sıralı olarak yazılmalıdır. Bütün levhalar, jpeg ya da tift formatında 300 dpi olmalıdır. Alıntı yapılan levha varsa sorumluluğu yazara aittir ve mutlaka alıntı yeri belirtilmelidir.
- Latince - Yunanca sözcüklerin yazımında özel isimlerde; varsa Türkçe ek virgülle ayrılmalı, örneğin; Augustus’un, cins isimler italik yazılmalı, varsa Türkçe ek, italik yapılmadan sözcüğe bitişik yazılmalıdır, örneğin; *caveamın*.
- Tarih belirtilirken MÖ ve MS nokta kullanılmadan, makale başlıkları ile yazar ad ve soyadlarında sadece baş harfler büyük harf olarak yazılmalıdır.

Olba Excavations Series
SELEVCIA AD CALYCADNVM

Scope

Seleucia ad Calycadnum is annually published by the Olba Excavations Series. Deadline for sending papers is February of each year. Seleucia ad Calycadnum features previously unpublished studies and book reviews on archaeology, ancient languages and cultures, ancient history and history of art written only in Turkish or English.

Publishing Principles

Articles should be submitted as word documents, with font type Times New Roman, font sizes 12 points for headings (first letters should be capitalized), 10 points for text, and 9 points for footnotes and references. Abstracts written in both Turkish and English should appear below the name of the article, should be of size 9 points and the minimum word count is 200 words. Below the abstracts, a minimum of 5 keywords for both languages should be included (of size 9 points) below the headings “anahtar sözcükler” and “keywords”.

- Footnotes should be given under each page. The ordering of author surname, year of publication and page number should be as follows:
Demiriş 2006, 59.
- The reference list should appear at the end of the study and should explain the abbreviation given in the footnote.

Book format:

Demiriş 2006 Demiriş, B., Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı, Ege Yay., İstanbul.

Article format:

Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, Lucerna Klasik Filoloji Yazıları, İstanbul.

- Photographs, pictures, maps, drawings, figures etc. used in the article should be referred to in the text as (Fig. 1), (Fig. 2) as abbreviations, and an ordered list of these items should appear at the end of the article under the heading “Figures”. All figures should be in JPEG or TIFF format with 300 dpi. If there are figures cited, the responsibility lies with the author and citation should be explicitly given.

Bizans Döneminde Buhur - Buhurdan Kullanımı ve Mersin Müzesi'ndeki Buhurdan Örnekleri

Gülgün Köroğlu*

Özet

En eski dönemlerden günümüze kadar çok tanrılı ve tek tanrılı inançlarda farklı amaçlarla tanrılara sunu olarak ateş üzerine bitki karışımları atarak yakma geleneği devam etmiştir. Musevilik ve Hıristiyan inançlarının her ikisinde de buhurun özel önemi vardır. Eski ve Yeni Antlaşma'da bununla ilgili bilgiler bulunur. Erken Hıristiyan dönemde, Hıristiyan inancıyla ilgili söz sahibi kişiler buhur yakmayı, Pagan bir uygulama olarak gördüklerinden karşı çıkmışlardır. Fakat takip eden süreçte buhur yakma dini törenlerin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bitki karışımları ve ağaç kabukları yakmak için (Lat.) *thuribulum* veya (Yun.) *thymiaterion* denilen küçük metal kapları kullanmışlardır. Bunların bazılarının ağız kenarında asılarak kullanılması için zincirler bulunur. Zincirli olmayanlarda vardır. İnanca göre buhurun kokusu mekanları doldurarak kötü ruhları kaçırmakta, yukarı göklere doğru yükselen buhur duaları hızla Tanrı'ya ulaştırmaktadır. Günlük yaşamda ise buhur kötü kokuları bastırmak, havayı temizlemek için kullanılmıştır. Bizans dönemine ait kilise resimleri ve minyatürler buhurdanların kullanımlarıyla ilgili bilgi verir. Meryem'in ve

* Prof. Dr. Gülgün Köroğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bomonti Şişli, İstanbul. E – posta: gulgun.koroglu.27@hotmail.com. Mersin Müzesi'ndeki buhurdanları çalışmam için izin veren T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Mersin Müzesi Müdürü Sayın Songül Ceylan Bala'ya teşekkür ederim. Çalışmam sırasında gösterdikleri ilgi ve yardımlardan dolayı Sayın Yaşar Ünlü'ye içtenlikle teşekkür etmeyi borç bilirim.

diğer azizlerin cenaze törenlerinde buhurdan kullanıldığı görülür. Buhurun özellikle Meryem tapınımında önemli yeri olduğu, buhurdanın Meryem'i, buhurun İsa'yı temsil ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Tanrı Anası Meryem'in ikonaları ve rölikler buhurdanla kutsanmıştır. Evlilik, vaftiz ve eucharistia (ekmek ve şarap ayini) törenlerinde ve imparatorun kilise ziyaretleri sırasında buhurdanla kiliseler kutsanmıştır. Bizans dönemine ait buhurdanlar arkeolojik kazı alanlarında ele geçmekte, Türkiye'deki ve yurtdışındaki müze ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır. Mersin Müzesi'nde de değerli küçük bir buhurdan koleksiyonu vardır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Hıristiyanlık, Musevilik, buhurdan, koku, kötü ruhlar.

Abstract

We know that a variety of mixtures have been used as incense offered to the gods in both polytheism and montheism, from the earliest times until today. We also that a special importance is given to incense in both Judaism and Christianity from the Christian references to it in the Bible. In the early Christian religious leaders were against the burning of incense because of its associations with Paganism. But in the following centuries the burning of incense turned into a tradition in religious ceremonies. A mixture of plants and bark of trees was burnt in small metal vessels called *thuribulum* (lat.) and *thymiaterion* (gr.) which may or may not have chains attached for hanging. It was believed that the smell and vapour rising from the burning incense drove evil spirits, gave healing of diseases and in particular took the prayers of saints up to God, as it described in the Bible. In daily life incense was burned to conceal unwanted smells. Some information about the use of incense by the Byzantines can be obtained from the pictures in churches and from miniatures. According to these incense is shown as being burnt in scenes of burial ceremonies Mary and other saints; in scenes showing the veneration of relics or of icons of Mary, in scenes of marriage, baptism, and eucharistia ceremonies; and in scenes where the emperor visits the church. Known examples of Byzantine incense burners are found in archaeological excavations area, public and private collections both within Turkey and abroad. There is a valuable small collection of Byzantine incense burners in the Mersin Museum.

Keywords: Byzantine, Christianity, Judaism, incense burners, smell, evil spirit.

Giriş

Ateşin keşfi ve tanrı inancının doğuşundan günümüze değin yaşamış pek çok kültürde farklı amaçlarla çeşitli karışımların yakılarak kokusundan ve dumanından yarar beklenmiştir. Yazılı tarihin başlaması ve insanın yaşamı ve inancıyla ilgili bilgileri farklı şekillerde görselleştirilmiştir. Yazılı belgelerin ve resimlerin yanı sıra günümüze ulaşabilen buhurdan/ tütsü kabı olarak adlandırılan kaplar ile sunaklar da bunların yaygın kullanımına işaret etmektedir. Eski uygarlıklarda buhur için kullanılan maddelerin neler olduğuna dair yeterli veri olmamasına rağmen, kutsal olduğuna inanılan bitki ya da kurban edilen hayvanın bir parçasının kap içinde yakılması veya yanmakta olan bir ateşin üzerine atılmasıyla ortaya çıkan koku ve dumanın tanrıya ulaşip onu mutlu ederek yarar sağlayacağına inanılmıştır. Aynı zamanda ateşin arındırıcı ve iyileştirici gücünün olduğunun kabul edilmesi de tütsünün anlamını güçlendirmiş olmalıdır¹.

Çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerde inanç farklılıkları olmasına rağmen ateş yakarak buhur elde etme; tanrıya yakınlaşma, yukarıya doğru dağılan dumanın etkisiyle duaların tanrıya daha kolay ulaşması, manevi temizlenme sağlama, güzel kokularla mekânı doldurarak istenmeyen kokuları bastırma ve yakılan maddelerin şifa verici olduğu bilinen özelliklerinden yararlanma gibi ortak amaçların tümü ya da biri için kullanılmış olmalıdır. Güzel kokularla havanın arındırılması, Hippokrates öğretisinde temel unsur olarak görülüyordu². Aynı zamanda buhurun güzel kokusuyla dolan mekânlar, melek ve iyi ruhları tütsü çevresine toplarken, iyilik ve güzellikten hoşlanmayan şeytan, kötü ruhlar ve diğer zararlıları da kaçırdığına inanılmaktadır. Ancak yukarıdaki satırlarda bahsedilen özelliklerden hangileri insanları buhur kullanmaya yönlendirir, tam olarak bilinmemektedir. Bütün bunlara rağmen kokuların, cinsel yaşamdan dinsel yaşama insanların ruhsal yapısını her dönemde etkilemiş olduğu da bir gerçektir.

Ateş üzerine bir şeyler atıp yakarak buhur elde etme geleneğinin başlangıcının bilinmemesine rağmen ilk olarak kurban törenleriyle başlamış olması mümkündür. Kurban edilen hayvanın parçalarının yakılmasıyla tanrıların bu sunudan haberdar edilmesi amaçlanmış olmalıdır.

1 Buhurdanın kullanımı, amaçları, tasvirleri ve Hâluk Perk Müzesi'ndeki zengin örnekler için bkz. Köroğlu 2005, 262-308.

2 Pitarakis 2015, 163.

Afrika, Asya ve Avrupa'daki eski toplumlarda da bulunmasına rağmen Anadolu'dan örnekler vererek buhurdanlara değinmek, konuyu sınırlamak anlamında gereklidir. Anadolu uygarlıklarından arkeolojik buluntuları günümüze ulaşan kültürler arasında en güzel buhurdan örnekleri Lidyalıların Karun Hazinesi'nde yer almaktadır³. Anadolu'nun Pers İşgali Dönemi'ne ait duvar resimlerinde, özellikle ölü törenlerinde (*symposium*) buhurdanlar betimlenmiştir. Romalılarında tanrıları için kutu ya da küçük bir sunak biçimindeki seramik kaplarda buhur için kullanılan malzemeleri yaktıkları, sunak üzerinde yaktıkları ateşe bitki karışımları attıkları kazı buluntularının yanı sıra ve tasvirlerden de bilinmektedir⁴.

Tek tanrılı dinlerde buhura olan ilgi artarak sürmüştür. Musevi inancında buhur yakmaya önem verildiği görülür. Eski Ahit'te buhurun nasıl hazırlanacağı (Mısır'dan Çıkış 30: 34-38), ne zaman yakılacağı (Mısır'dan Çıkış 30: 7-8), buhur sunağının ne şekilde yapılacağı en ince ayrıntılarına kadar bizzat Rab tarafından tanımlanmış (Mısır'dan Çıkış 30: 1-6) ve buhur dumanlarının Rabb'in öfkesini yatıştırdığı da belirtilmiştir (Sayılar 16: 44 vd.). Rabb'in Musa'ya söylediği armağanlar arasında güzel kokulu yağlar ve güzel kokulu buhur için baharat da bulunmaktadır (Mısır'dan Çıkış 25: 6)⁵. Eski Ahit'te Rab için kurban parçalarının yakmalık sunu olmasından söz edilir (Mısır'dan Çıkış- Buhur Sunağı 30: 1-10). Hıristiyanlık da kurban ve kurban etinin yakılması söz konusu olmamıştır. Kurban geleneğinden vazgeçilmesinin sebebi ise İsa'nın kendini "Agnus dei = Tanrı'nın Kuzusu" olarak, insanlık adına kurban etmesidir.

Ürdün, Gerasa'daki bir sinagogun döşeme mozaiklerinde hayvan tasvirlerinin yanı sıra arasında yedi kollu şamdan (*menorah*), palmiye dalı (*lulab*), koç boynuzu (*shofar*) ve uzun bir sapı olan buhurdan (*shovel*) gibi litürjik eşyalar tasvir edilmiştir⁶. Sardes Sinagogu'nda iki adet buhurdan ele geçmiştir⁷.

Hıristiyan inancın başlangıç döneminde buhur yakma, Pagan gelenek olarak görüldüğünden kullanılması kilise babalarının hoş karşılanmamış olmasına rağmen kısa zamanda buhur dinsel törenlerin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Papalık tarihi *Liber Pontificalis*'te, kendisinin gerçek bir Hıristiyan olup olmadığı kesinleşmemiş olmasına rağmen Hıristiyanlığı

3 Özgen-Özgen 1996, 47,114-119.

4 Ramage-Ramage 1995, fig.12.32; Hanfmann 1980, 88-89.

5 Erdem 1992, 383.

6 Piccirillo 1997, 290-91.

7 Waldbaum 1983, 98.

serbest bırakan İmparator I. Constantinus'un Roma'daki Laterano ve San Pietro kiliselerine altın buhurdanlar bağışladığı yazılıdır⁸. Hıristiyan döneme ait ilk buhurdan örnekleri 4. yüzyılda Mısır'da Kıptiler tarafından kullanılmaya başlamıştır⁹. Erken Bizans Dönemi (5-7. yüzyıl) itibaren kiliselerdeki törenlerde yaygın bir şekilde buhur yakıldığını günümüze ulaşan çok sayıdaki buhurdan göstermektedir. Bu döneme ait gümüş kilise eşyalarının ele geçtiği definelerinde tören haçı, kutsal kitap mahfazaları, kandillerin yanı sıra buhurdanlar da vardır. Ravenna'daki San Vitale Kilisesi'ndeki İmparator Iustinianus'u maiyeti ile birlikte, kiliseye bağış yaparken gösteren mozaik panoda, imparatoru karşılayan din adamlarının elinde kutsal kitap, tören haçı yanı sıra buhurdan da vardır. Din adamları sırasının en sonundaki diyakonun elindeki altıgen formlu zincirli buhurdanın içindeki yanmakta olan buhur tasvir edilmiştir (Lev. 1).

10. yüzyıla ait II. Basil Menologia'sındaki (Biblioteca Apostolica Vaticana, Gr. 1613) bir minyatürde, depremden sonra gerçekleştirilen dinsel geçit töreninde buhurdanla tüm kentin, kötülükten arındırılarak kutsanması, diğer minyatürde ise Patrik Ioannes Khrysostomos'un rölik sandığının Kutsal Havariler Kilisesi'ne taşınması sırasında tütsülenerek kutsanması betimlenmiştir¹⁰ (Lev. 2).

İkonoklazma döneminin sona erdiği 9. yüzyıl ortalarından itibaren kilisede buhur kullanılması bir kural haline gelmiştir. Özellikle bu dönemden sonrasına ait duvar resimleri, ikona ve diğer el sanatları örnekleri üzerindeki tasvirlerden de anlaşıldığı üzere cenaze, ölü gömme, *ikona* (kutsal kişilerin resimleri) ve *röliklerin* (kutsal kişilerin kalıntıları ya da eşyaları) kutsanması ile *eucharistia* (ekmek ve şarabın kutsandığı ayin) gibi dinsel törenlerin birçoğunda buhurun ayrılmaz yeri ve önemi vardır.

Ortodoks ve Katolik kiliselerindeki sözü edilen bu törenler sırasında yakılan karışımlar tamamen kiliselere özgü mistik bir koku yarattığından dini mekânda inançlıların iştihâ, görme, dokunma, tat alma duyularının yanı sıra koku alma duyusu da uyarılmakta ve litürjinin ayrılmaz bir ögesi haline gelmiş bulunmaktadır.

İslam inancında buhur kullanımı devam etmiştir. Ancak ibadetlerle ilgili doğrudan bir buhur geleneği yoktur. Güzel kokuyu seven Hz. Muhammed, ibadet maksadıyla değil ancak güzel kokularını için mes-

8 Bouras-Kazhdan 1991, 397.

9 Acara 1997, 342.

10 Cotsonis 1994, 21, fig.6-7.

citlerde buhur yakılmasını buyurmuş¹¹ olmakla birlikte İslam inancında hiç bir zaman Musevilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi törensel bir boyut kazanmamıştır.

Buhurun Değişik Kullanım Alanları

Bütün dinlerde ortak olan eylem güzel kokulu bitki ya da ağaç kabuklarının yakılmasıyla oluşan duman ya da buhurun mekânı doldurmasıdır. Bunun için de “Buhurdan” ya da “Tütsü Kabı” denilen küçük kap ya da kutularda, ocaklarda kömür üstünde tütsü malzemeleri yakılmıştır. Sadece dinsel mekânlarda törenler sırasında değil günlük yaşamda havayı temizlemek, tüm kötülükleri uzaklaştırmak için ev, gemi, atölye, hastane ve dükkânlarda da buhurdan kullanılmıştır. Sardes’te yapılan arkeolojik kazılar sırasında Gymnasium’un bitişindeki lokanta ve boyama dükkânlarında ele geçen buhurdanlar kötü kokuları bastırmak için kullanılmış olduğuna işaret eder¹².

Aromatik güzel kokuların baştan çıkarıcı etkisi olduğuna çok eski dönemlerden itibaren inanılmıştır. Bizans kültüründe, düğün gecesi yeni evlenenlerin odasının hoş kokularla tütsülenmesi bir geleneğe dönüşmüştür. Bizans dünyasında güzel kokularla uğraşma pek çok kişinin ilgisini çekmiş olmalıdır. Mikail Psellos, *Khronographia*’sında İmparatoriçe Zoe’nin tatlı otlara, hâlis Hint baharatına ve daha pek çok nadir bulunan kokulu bitkiye olan ilgisini ve Büyük Saray’ın ikametine ayrılan bölümünde vaktini parfüm ve merhem yaparak geçirdiğini anlatır. Psellos, Zoe’nin tamamen kendine özgü dinsel tapınışlarını da Yunan edebiyatını iyi okuduğunu belirtip, çok tanrılı inanca dayandırarak kolayca yorumlamıştır; “...parfümler tabiatı icabı bir buhar saçar ve buhar kötü ruhları kovar, iyi ruhları cezbeder. Aynı özellikler başka maddelerde de mevcuttur: Kıymetli taşlar ve belli bazı otlar ve sihirli ayinler (Pagan) Tanrıları çağtırmakta tesirlidirler...”¹³.

Orta Bizans dönemlerinde özellikle kadınlarla ilişkili olan mücevher ve kozmetik kutusu, lamba ve buhurdanların üzeri mitolojik kökenli tasvirlerle süslenmiştir. Kıpti (4-7. yüzyıllar) eserleri arasında kadın başı şeklindeki buhurdan ve kandil örnekleri bulunmaktadır¹⁴. Bereket ile ilgili bir tanrıçayı ya da Saba Melikesi Belkıs’ı temsil ettiğine inanılan

11 Erdem 1992, 383-84.

12 Waldbaum 1983, 98; Crawford 1990, 62, 64,72, 99.

13 Demirkent 1992, 113-14.

14 Kalavrezou 2003, 201-202, not 2.

kadın figürü, boynundaki inci kolyesi, kulağındaki küpeleri ve alnındaki iri inci tanesi gibi aksesuarlarıyla dinsel bir kişilikten öte özellikle Hıristiyan Mısır'da kadın güzelliğinin ve bereketi temsil etmelidir. Üzerinde küçük delikler olan sivri uçlu başlığı aynı zamanda buhurdanın kapağı olup bazı örneklerde külahın ucunda bir halka ve zincir parçası taşıma kolaylığı sağlamaktadır¹⁵.

Günlük yaşamda kullanıldığına inanılan bir başka eşya ise Venedik, San Marco Katedrali Hazinesi'nde yer alan 12. yüzyıla tarihlendirilen kubbeli minyatür bir yapı şeklindeki gümüş bir buhur kutusudur¹⁶. Tek örneği bilinen bu eserin, dinsel bir yapı için değil de bir saray ya da soylunun ikametgâhına güzel koku sağlamak için kullanılmış olması mümkündür.

Günümüzde olduğu gibi Hıristiyan dünyası için buhur dini törenlerin ayrılmaz bir ögesi olup, mistik bir ortam yaratmak ve mekânların kutsanması için kullanılmıştır. Doğrudan gökyüzüne yükselen buhurun inançlıların dua ve dileklerini tanrıya çabucak ulaştırdığına inanılmakta, her türlü kötülüğü savdığına, havayı arındırdığına, güzel ve iyi olan hiçbir şeyden haz etmeyen iblis ve kötü ruhları kaçırdığına inanılmaktadır.

Buhur Malzemeleri

Bizans döneminde buhur elde etmek için yakılacak tütsü maddelerin neler olduğuna dair kesin reçeteler bulunmamaktadır. British Museum'daki bir buhurdanın içindeki kül ve korozyon kalıntılarında yapılan laboratuvar incelemesi, günnük (*olibanum*) ve mür (*myrrh*) gibi bitkilerin yakıldığını göstermiştir¹⁷. Tevrat (Mısır'dan Çıkış - Buhur: 34-37) ve İncil'de (Matta 2: 11) mür, kara ve saf günnük, kasnı, *onika* (Kızıldeniz'de bulunan bir tür midye kabuğundan yapılan güzel kokulu bir baharat) ve sarısabır özü, aloe vera adlarından sıklıkla söz edilen hoş kokulu bitkilerdir.

Günümüzde de Musevi, Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından benzer bitkiler (safran, Hint sümbülü, gül, sümbül, nilüfer, nergis, beyaz zambak, şebboy, mercanköşk, *erephyllinon*)¹⁸ ve ağaç kabuklarından (sığla, öd ağacı, günnük, sandal ve sedir ağacı, pelesenk, şeker kamışı sapı, tarçın ağacı) oluşan karışımlar tütsü malzemesi olarak kullanılmaktadırlar¹⁹.

15 Wulf 1909, tafel XLVI, no. 978.

16 Evans-Wixom 1997, 251, no. 176.

17 Buckton 1994, 105.

18 Pitarakis 2015, 168.

19 Taft- Kazhdan 1991, 991.

Bu ağaç ve bitkiler Doğu Akdeniz kıyıları, Güney Anadolu, Yemen, Hindistan ve Somali'de yetişmektedir. Çağdaşı kaynaklarında belirttiği üzere Bizans'ın ihtiyacı olan buhur malzemesi özellikle Yemen'den getiriliyordu. 3. yüzyılın tanınmış din büyüklerinden Tertullianus, tütsü ithalatıyla uğraşan tüccarları *Sabalılar* olarak adlandırıp, "...eğer bir yerin kokusu bana hoş gelmezse, Arabistan'dan gelen şeyleri yakarım..." demiştir²⁰.

Tütsü malzemesi olarak bitki ve ağaçların sadece yakılarak buhurundan ve hoş kokularından yararlanılmamış aynı zamanda bunlardan maddi değeri çok yüksek olan aromatik yağlar, kremler ve ilaçlar da yapılmıştır. Eski ve Orta çağlarda oldukça değerli olan parfüm ve yağları günlük yaşamlarında sadece soylular, zenginler ve pahalı fahişeler kullanabiliyorlardı. Bunların dışında rölükler yağla ovuluyor, rölükler ve rölüklerin üzerine sarılan keten bezlere kokular dökülüyordu²¹. Ölen kişiler yıkandıktan sonra keten bezinden kefene sarılırken hoş kokulu bitkilerden yapılan karışımlar krem ya da parfüm olarak cansız bedenlerine sürülüyor, yakınlarının da son bir kez onu görüp, öpebilmesi için yatırıldığı sedyeye benzeri yatağında tütsüleniyordu²². İncil'de söz edildiği üzere İsa'nın cansız bedeni, çarmıhtan indirildikten sonra Aramatyalı Yusuf ve Nicodemus tarafından alınarak, Yahudi geleneklerine uygun olarak baharat ve keten bezlere sarılmıştı (Yuhanna 19: 39). İsa'nın gömüldüğü yeri gören, Yahudilerin kutsal günü Şabat'ı dinlenerek evlerinde geçiren kadınlar hazırladıkları baharat ve güzel kokulu yağlarla birlikte İsa'nın mezarına ziyarete gitmişlerdi (Luka 24: 1).

Bizans Görsel Sanatlarında Buhurdan Tasvirleri

Bizans sanatındaki tasvirler, uzun yıllar içinde uygulanış tarzı değişmiş ve belki de ortadan kalkmış dinsel törenlerle ilgili bilgi vermesi açısından görsel kanıt sağlamaktadır. Weitzmann, minyatür ve duvar resimlerinin görsel olarak Bizans litürjisini tanımamıza yol açtığını belirtmiştir²³. Kilise resimleri, ikonalar, minyatürler ve dinsel amaçlı kullanımı olan küçük el sanatı örneklerinin bir kısmında tasvir edilen kişi ya da işlenen konunun içeriği ile ilişkili olarak buhurdanlar da betimlenmiştir. Resimlerdeki buhurdan tasvirleri ile günümüze ulaşabilen buhurdanlar karşılaştırıldıklarında bunların ne denli gerçekçi olarak işlenmiş oldukları

20 Kalavrezou 2003, 200, not 5.

21 Pitarakis 2015, 169.

22 Akyürek 1996, 174.

23 Grabar 1976, 143.

göze çarpmaktadır. Örneğin İstanbul'daki Pammakaristos Manastırı Kilisesi (Fethiye Camisi) Mezar Şapeli'nin güney dehlizi kuzey duvarında yer alan niş içerisinde "Kutsal altar önünde Harun (Aaron) ve oğulları" hediyeler sunarken betimlenmişlerdir (Lev. 3). Sol ellerinde çanak ve dörtgen kutular taşıyan Harun ve bir oğlunun elinde zincirli buhurdanlar vardır. Harun'un elindeki, hafifçe içe kapanan omurgalı çanak, bilezikli yüksek halka kaideli, üç zincirli ve tepelikli bir buhurdandır. Zincirlerin orta kısmına haçlar asılmıştır. Çanak kısmının dışında kazıma tekniğinde bezemeler işlenmiştir. Diğer buhurdan ise dilimli küresel gövdeli, bilezikli, yüksek halka kaideli, üç zincirli ve tepeliklidir. Zincirlerin orta kısmında iri halkalar bile gösterilmiştir.

Tasvirlerinde ve tapınımlarında tütsüye yer verilen bir diğer aziz ise Genç Simeon Stylites'tir. Antakya yakınlarındaki Mucizeler Dağı olarak bilinen yerde, bir sütunun tepesinde ömrünün büyük bir bölümünü geçirmiş olan Simeon Stylites, birçok hastayı iyileştiren mucizeler yaratmıştır²⁴. Ölümünden sonra da yaşadığı yer, hac merkezi olmuş, hacılar bu kutsal merkezden aldıkları yağ ve su gibi şifa verdiği inanan maddeleri küçük pişmiş toprak mataracıkları ve kilden yapılmış madalyonları (*eulogia*) ülkelerine taşımışlardır²⁵. *Eulogialar*, azizin üzerinde yaşadığı sütunun çevresinden alınan toz ya da toprakla yapılan hac hatıralarıdır. Ön ve arka yüzlerinde sütun üzerinde yaşayan Simeon Stylites, annesi Martha, öğrencisi Konon ya da azize tapınan kişiler ya da sütuna dayalı merdivenle ona yemek taşıyan hizmetli figürleri ve sağlık (*Hygeia*) yazısı görülmektedir. Bu tasvirlerde ortak olan Simeon Stylites'e tapınım sırasında buhurun da kullanılmış olmasıdır. Azizin hayat hikâyesi (*vita*) sayısız mucizevi iyileştirme hikâyeleriyle doludur. Gelen hastalar Simeon Stylites'in aracılığıyla kötü ruhlardan, nazardan ve hastalıklardan kurtulmakta, tütsünün buharı da edilen dua ve yalvarışları göklerdeki Tanrı'ya ulaştırmaktadır.

Buhurdanların dinsel törenlerde, en çok kullanıldığı sahnelerin başında cenaze törenleri (*prothesis*) gelmektedir. Bizans tasvir sanatında büyük önem verilen "Meryem'in ölümü (*Koimesis*)" sahnesi, Hıristiyan cenaze törenlerinin bir modeli olmuştur. Gračanica Kilisesi'nde yer alan Meryem'in ölümü sahnesi bu konuda yapılmış, en çok ayrıntı içeren resimlerden biridir. Oldukça kalabalık olan bu kompozisyonda cenaze alayı betimlenmiştir (Lev. 4). Cenaze alayının önünde havariler ilerlemektedir. Yüksek bir yatak üzerinde, genellikle başı tasvirin sağına

24 Piterakis 2015, 165.

25 Vikan 1998, 229-66.

gelecek şekilde yatırılmış Meryem'in cansız bedeninin üzerine eğilmiş, Aziz Petrus sağ elindeki dilimli gövdesi olan zincirli bir buhurdanla cenazeyi tütsülemekte, diğer elinde kare prizması şeklinde bir tütsü kutusu tutmaktadır. Başka yerlerdeki tasvirlerde ise Petrus buhurdan, Havari Ioannes ise buhur kutusu taşımaktadır. Meryem'in cansız bedeninin olduğu yatak omuzlarda taşınmaktadır. Meryem'in arkasından melekler ordusu gelmektedir. Meleklerden birinin elinde özellikle cenaze törenlerinde kullanıldığı bilinen katzi tipinde ikinci bir buhurdan tuttuğu dikkati çeker²⁶.

Tanrı Anası (*Theotokos*) Meryem'in Ölümü (Koimesis), Meryem'in kutsal tasvirleri ve röliklerinin kutsanması sahnelerinde özellikle buhurdanın yer aldığı görülmekte, bunun sembolik anlam taşıdığına inanılmaktadır. Meryem'e tapınma sırasında özellikle buhurdan kullanılması, sembolik olarak buhurdanın Meryem'i ve buhurdanın içerisinden çıkan dumanında İsa'nın insanlık yanını simgelediği şeklinde yorumlanmıştır (Lev. 5). Khora Manastır Kilisesi (Kariye Müzesi) resimlerinde Şair Romanos tarafından (4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başları) kaleme alınan Akathistos İlahisi'nden alıntılar yapılarak Meryem'e sınırsız ve sonsuz olanı barındıran (*Khora ton Akharaton*), Tanrının yaşayan tapınağı ve bize ışığı getiren gibi sıfatlar ve tanımlamalar yapılmıştır²⁷. Meryem, kutsalların kutsalını taşıyan bir rahim, tapınak, ışığı içinde taşıyan kandil, İsa'ya ulaşmak için merdiven, ona açılan kapı ve onun yansıması olan ayna olarak da tanımlanmıştır²⁸. Meryem ile ilgili sahnelerde. Buhurdan Meryem'i, buhurdanın içerisinden çıkan duman İsa'nın insanlık yanını temsili olarak yorumlanmıştır²⁹.

Sırp ve Balkan ülkelerindeki kilise resimlerinde dini törenlerin ayrıntılı olarak ele alındığı görülür. Sopoçani, güney şapelindeki "Aziz Symeon'un röliklerinin taşınması" sahnesinde ise başpiskoposun buhurdanla tören alayına eşlik ettiği göze çarpmaktadır³⁰. Vatikan'daki II. Basil Menologyası'ndaki "Vaftizci Yahya'nın kesik başının bulunması" sahnesinde buhurdan taşıyan diyakon görülmektedir³¹. Aynı el yazmasındaki minyatürler arasında 'haçın buhurdanla kutsanması' sahnesi de vardır. Kıbrıs'taki Panagia Mauriotissa Kilisesi Liti'sinin doğu duvarındaki 'gerçek haçın

26 Ćurčić 1979, fig.81

27 Akyürek 1996, 151, 157.

28 Samaha 1997, 340.

29 Bouras-Kazhdan 1991, 397.

30 Akyürek 1996, res.64.

31 Walter 1982, pl.19, fig.42.

iki melek tarafından tütsülenmesi/kutsanması' tasvir edilmiştir³². Bazı vaftiz sahnelerinde de buhurdanla gerçekleşen dini olayın kutsandığı görülmektedir³³.

Madrit'te bulunan Ioannes Skylitzes el yazmasındaki minyatürler dinsel törenlere ait ayrıntıları öğrenmemizi sağlaması açısından oldukça önemlidir. Sözü edilen el yazmasındaki minyatürler arasında dokuz evlilik sahnesi (*dextrarum iunctio*) vardır. Bunlar arasında özellikle "İmparator IV. Mikhaıl Doukas ve İmparator Zoe'nin Düğünü ile İmparator Romanos ve İmparatoriçe Berta Eudoksia'nın Düğünü" sahneleri zengin törensel ayrıntılar içermektedir. Başlarına evlilik duvağı örtülmüş imparator çiftinin bir elleri kalplerinin üzerinde, diğer elleri ise birleşmiş durumdadır. Her iki resimde de dua ederek nikâhı kıyan piskopos ve diğer din adamlarının yanında duran genç diyakonların sağ ellerinde zincirli buhurdanlar tuttukları göze çarpar³⁴ (Lev. 6).

Bizans Döneminden Buhurdanlar

Bizanslılar buhur karışımlarını Latince *thuribulum*, Yunanca *thymiaterion* adını verdikleri, küçük çanak ya da vazo biçimindeki madeni buhurdanlarda yakarak kullanmışlardır. Buhurdanın içinde yakılan tütsü malzemesi; Hindistan ve Afrika'da yetişen boswellia ağacının gövdesindeki reçineden elde edilir. Buhurdan için kullanılan Yunanca terim olan thymiaterion'un kökeni buhur için kullanılan bir çeşit kekik olan *thymus serpyllum* ve *thymus vulgaris*'den gelmektedir³⁵.

Bizans dönemine ait buhurdanlar; farklı görünümelerde metal küçük bir kâse ya da vazo şeklindedir. Bu küçük kapların bazılarının ağız kenarındaki halkalara geçirilen zincir askıyla kullanılanlar da vardır. Zincirsiz olup küçük bir çanak şeklinde olanlar ya da küçük bir çanak ve buna bitişik oval biçimli bir dilden oluşan (*katzi*) ve gövde kısmına uzun tek bir sap tutturulmuş tava görümlü kaplar küçük ayakları veya kaidesi üzerinde durmaktadırlar. Bu tipteki buhurdanların hepsinin kapaklı ya da kapaksız örnekleri bulunur. Küçük bir kap şeklinde olan buhurdanların derinliği fazla olmayan kare, küre veya yarım küre biçiminde düz ya da dilimli, aşağı doğru genişleyen soğan biçiminde,

32 Chatzidakis 1985, 79, fig.14.

33 Walter 1982, 129.

34 Estopanan 1965, 394, no.551, f206vb (IV.Mikhaıl ve Zoe'nin düğünü); 137-138, no.325, f130vb (Romanos ve Eudoksia'nın düğün sahnesi).

35 Acara 2011, 144, not.7.

çokgen (dörtgen, altıgen, yedigen) veya silindirik gövdelere sahip olduğu görülür. Bu küçük kapların altında halka biçiminde yüksek ya da alçak ya da dışa doğru genişleyen konik kaideler ya da stilize hayvan ya da insan ayağı biçiminde üç küçük dayanakları (*tripod*) vardır.

Buhurdanların bazılarının üzerinde küçük menteşelerle çanağa tutturulmuş kapak bulunur. Kapaklar genellikle yarım küre, üçgen prizması ya da konik biçimdedir. Buhurdanın içinde yanma olayının gerçekleşebilmesi için gereken oksijen girişini sağlaması ve bitki karışımının yakılması sonucu oluşan duman ile kokunun yukarı çıkabilmesi için kapaklar üzerinde delikler yapılmıştır. Eş merkezli daireler, balık pulu, anahtar deliği, karşılıklı olarak yerleştirilmiş kuş, geyik ve grifonlar ile üzüm ve asma yapraklarından oluşan desenler ile özellikle Otto Almanyası'nda ve Bizans sonrası dönemde, tamamı minyatür kilise şeklinde kapağı düzenlenmiş buhurdan örnekleri vardır. Bunların kapakları, çatı ve kubbe şeklindedir.

Kapaklı buhurdanlarda zincir halkası, kapağın üstündeki tutamak kısmına veya buhurdan çanağının ağız kenarındaki üç askı halkasına geçirilmiştir. Kapaklı örneklerde çoğunlukla tekli zincir düzenlemesiyle karşılaşılmaktadır.

Bizans buhurdanlarının büyük çoğunluğu kapaksız, zincirli örneklerden oluşur ve tek ya da en çok üç zincirli buhurdan yaygındır. Zincirli buhurdanlar taşıma kolaylığı getirmesinin ötesinde özellikle de din adamlarının (çoğunlukla diyakonların) dini törenler sırasında ileri ve geri buhurdanı sallamasına olanak vermiştir. Buhurdanın ileri geri sallanmasıyla ateşin rüzgar alıp sönmemesi, dumanın fazla çıkması ve tütsü kokusunun daha geniş alana yayılması sağlanmıştır. Buhurdanların çanak kısmı kapaklı ve kapaksız örneklerde benzer formlarda yapılmıştır. Buhurdanların ağız kenarları hafifçe içe ya da dışa dönük olabilmektedir. Kapaksız örneklerde çanağın ağız kenarında bulunan dilimli veya yarım daire şeklindeki askı halkalarına zincir, tel ya da ince uzun plakalar takılmıştır. Döküm tekniğinde veya metalden kesilerek yuvarlak, "6 veya 8" biçiminde kıvrılmış zincir halkalarına ara parça olarak bazı örneklerde haçlar asılmıştır. Zincirler üst kısımda ya bir kancada birleşmekte ya da bir tepeliğe geçirilmektedir. Tepelik genellikle üç ya da altı kolu olan, uçları yukarı kıvrılan uzun ve sivri taç yaprakları olan çiçek ya da yıldız şeklindedir. Tepeliği olmayan ya da günümüze ulaşamamış buhurdanlar da vardır. Bunun yerine zincirlere geçirilmiş bir halka ile kanca bulunur. Zincirlerin yukarı kısmına asılı olan kanca ya da halka dini törenler sırasında din adamlarının sağ ellerinin başparmaklarına geçirip kullanmaları içindir.

Nar³⁶, kadın başı ya da küçük minyatür bir mimari yapı şeklinde olan buhur/tütsü kaplarının da örnekleri günümüze ulaşmıştır. Bizans'da, Roma döneminde olduğu gibi küçük sunaklar? ya da pişmiş toprak kaplarda da buhur yakılmış olmalıdır. Günümüze ulaşan buhurdan örnekleriyle buhurdan içeren tasvirlerde ise farklı metallerden yapılmış kapların buhurdan olarak kullanılmıştır. Buhurdanların en çok bakır alaşımları olan bronz ve pirinçten, döküm tekniğinde yapıp, kalıpla kabartma veya kazıma teknikleriyle bezendikleri görülmektedir. Zincir ve sap gibi ara parçalarda demir ve kurşun da kullanılmıştır. Gümüşten yapılmış buhurdanlar ise dövme tekniğiyle, daha ince ve özenli bir şekilde işlenmiştir. Kabartma ve kazıma tekniklerinde özenle bezenmiş gümüş buhurdanların üzerindeki desenlerin vurgulanmak istenen bölümlerine gümüş üzerine altın yaldız sürülmüştür. Önemli kilise hazinelerinde ele geçen örneklerin ise daha çok adak ya da bağış olarak yapılmış oldukları yazıtlarında vurgulanmaktadır (bkz. Lev. 8, 9, 10).

Zincirli buhurdanların yanı sıra *katzi* (*katzion, katsi, katzen, katsite- rion*) denilen ayaklı sığ çanak, buna bitişik düz disk veya oval biçimli dil şeklinde bir ara bölüm ve uzun bir saptan oluşan buhurdanlar da vardır. Buhurdan çanağı ile sap arasındaki oval veya daire biçiminde bir diskin üzeri delik işi, kazıma veya kabartma tekniğinde bezemelidir. Katziler çoğunlukla ölüm sahnelerinde tasvir edildiğinden daha çok cenaze törenlerinde kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Geç dönemde katzi ve zincirli buhurdanların yan kenarlarına *tintinabula* denilen özellikle kötü ruhları kaçırdığına inanılan küçük ziller eklenmiştir.

Buhurdanların yanında buhur malzeme kutuları, faraşlar ve kaşıklarda buhurdanla bağlantılı olarak kullanılmıştır. Buhurdanın içinde yakılacak olan bitkisel karışımlar *pyksis* ya da *mouzikion* denilen fildişi, kemik, ahşap, metal veya taştan oyulmuş çoğu kapaklı olan kutuların içinde muhafaza edilmiştir. Bizans ve Bizans sonrası döneme ait birçok dinsel içerikli resimde, diyakon giysileri içindeki Aziz Stephanos veya başka azizler sağ ellerinde buhurdan, sol ellerinde beyaz ketenden bir örtüye sarılmış tütsü kutusu taşımaktadırlar (Lev. 7).

Konstantinopolis, Anadolu ve Balkanlar'daki yerleşimlerde bakır alaşımlarından dinsel ve günlük yaşama ait eşyaları üreten atölyeler benzer tipteki buhurdan ve katzi modellerini tekrarlamışlardır. Dinsel törenlerde kullanılan eşyalar ve buhurdanlar sadece şehirlerdeki sivil atölyelerde değil, manastırlardaki atölyelerde de üretilmişlerdir. İmpa-

36 Yenikapı buluntusu nar biçimli buhurdan için bkz. Gün Işığında 2007, 260, No.Y17.

ratorluk Sarayı'nda darphaneye bağlı çalışan atölyelerde ise birinci sınıf eserler üretilip, imparatorun ve diğer soyluların hediyesi ya da adağı olarak komşu devletlere, papaya, önemli manastır ve kiliselere gönderilmiş olmalıdır.

Bir örneği Mersin Müzesi'nde yer alan 00.16.3 envanter numaralı (kat.no. 3) bronz buhurdanın Kutsal Topraklar (*Locus Sanctus*) olarak adlandırılan Suriye, Filistin, Ürdün ve Kudüs çevresindeki İsa'nın ve Hıristiyan inancıyla ilgili diğer kutsal kişilerin yaşamlarıyla ilgili yerler ile türbe ve kiliselere ziyaretleri sırasında "Hac Hatırası" olarak aldıkları eşyalar arasında pişmiş toprak ya da kurşun mataracıklar (*ampulla*), pişmiş toprak madalyonlar (*eulogia*) ve koruyucu tılsımların yanı sıra buhurdanlar da bulunmaktadır. Tamamen döküm tekniğiyle yapılmış bu tipteki bronz buhurdanların genellikle soğan biçimli olan küresel gövdelerinin üzerinde yüksek kabartma olarak İsa'nın yaşamından sahneler Meryem'e Müjde, Meryem ile Elizabet'in buluşması, İsa'nın Doğumu, Vaftiz, Çarmıh, Lazarus'un Diriltilmesi, Kadınların İsa'nın Boş Mezarını ziyareti ve Şüpheli Thomas gibi sahneler birbirini takip eder şekilde yan yana sıralanmıştır. Suriye-Filistin bölgesi üretimi olan bu tipteki buhurdanların üzerinde tasvir edilen konular hacıların bu bölgeye yaptıkları geziler sırasında ziyaret ettikleri kutsal yerlerle ilişkili mekânlardır. Kutsal Topraklar'dan getirilmiş olduğu düşünülen ve özellikle 6-7. yüzyıllara tarihlendirilen bu tipteki örnekler ile bunların kopyası olarak üretilmiş eserler dünyanın pek çok yerindeki müzeler ve özel koleksiyonlara dağılmış durumdadır. Katalogda tanıtacağımız üzere Mersin Müzesi'nde sergilenen (kat.no. 3, 00.16.3 env.no.) bir örneği bulunmaktadır.

Kumluca yakınlarında 1963 yılında yapılan kaçak kazılarda büyük bir kiliseye ait gümüş eşyalardan oluşan bir define kaçak kazılarda ele geçirilmiştir. Bu definedeki eşyaların büyük bir bölümü Antalya Müzesi'nde, diğerleri ise Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Yurt dışında Sion, Türkiye'de ise Kumluca (Korydalla) Hazinesi olarak bilinen bu definedeki kutsal kitap kapağı, tören haçı, polykandelon, kalis, paten, levha ve buhurdan gibi törensel kilise eşyalarının üzerindeki kontrol damgaları eserlerin 565-575 yılları arasına ait olduklarını gösterir. Yazıtlar da *Piskopos Eutyhianus* ve *Kutsal Sion* (Kilisesi)'un adını vermektedir. Bu çok değerli eserlerden oluşan define; biri Antalya'da, diğeri Washington'da olan iki buhurdan vardır. Antalya Müzesi'ndeki buhurdan (268 env. no.lu) ise gümüş üzerine altın yaldızlı, silindirik gövdeli ve halka dipli zincirlidir. Buhurdanın

silindirik gövdesi üzerinde alçak kabartma olarak İsa'nın yaşamından altı sahne işlenmiştir. Bu sahneler sırasıyla; Müjde, Su deneyi, Meryem ile Elizabet'in Buluşması, Beytullahim'e Gidiş, İsa'nın Yıkanması ve Anastasis'tir. Üst kısımdaki bordürde niello tekniğinde; "Çok alçakgönüllü Piskopos Eutychianus'dan Tanrı Doğuran Meryem'e" adandığı yazılıdır³⁷ (Lev. 8).

Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda bulunan Kumluca/Sion definesine ait ikinci buhurdan kaçakçılar tarafından maden olarak satılmak üzere, on parçaya bölünerek katlanmıştır. Daha sonra onarılan eser, gümüş üzerine altın yaldızlı altıgen gövdesi olan zincirli bir buhurdandır³⁸ (Lev. 9). Buhurdanın üstünde defne dalı çelenginin içerisinde İsa, Petrus ve Paulus'un büstleri kabartma olarak işlenmiştir. Aralarda kalan diğer üç yüzde ise cepheden gösterilmiş tavus kuşları vardır. Her bir tavus kuşu figürü (baş, gövde ve bacakları) döküm olarak yapılmış, buhurdanın cephelerindeki kabartma daire biçiminde açılmış en ince ayrıntıları bile işlenmiş kuyruk üzerine kaynaştırılmıştır. Tavus kuşları aynı zamanda buhurdanın ayaklarını da oluşturmaktadır. Kenarlarda akantus yaprakları, üst kısımda ise niello tekniğindeki yazı kuşağı yer almaktadır.

Kıbrıs, Lamboussa (Lapethos)'da gün ışığına çıkarılan definenin içerisinde yer alan altıgen biçimli gümüş buhurdanın her yüzündeki oval madalyonlar içerisinde Pantokrator İsa, Meryem, Aziz Petrus, Aziz Paulus, İncil yazarı Ioannes ve Aziz Yakup kazıma ve alçak kabartma teknikleriyle işlenmiştir. Buhurdanın alçak kaidesindeki İmparator Phokas Devri'ne (602-610) ait kontrol damgası, tarihlendirme açısından önemlidir³⁹ (Lev. 10).

Mut yakınlarında Dağ Pazarı Kilisesi'nde ele geçen, 5. yüzyıla tarihlendirilen döküm tekniğiyle yapılmış zincirli altıgen biçimli buhurdanın her bir yüzünde kemer içinde bir figür bulunmaktadır. Kemerlerden birinde sağ elini kutsamak için yukarı kaldırmış, sol elinde kandil tutan İsa, diğerlerinde melekler betimlenmiştir. Kazıma tekniğindeki yazıtta "Theodoros'un adağı olarak (yaptırıldı)" yazılıdır⁴⁰ (Lev. 11).

Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri olan Sardes'te uzun yıllardan beri yapılmakta olan arkeolojik kazılar sırasında *in situ* olarak ele geçmiş olan bronz buhurdanlar vardır. Geç Roma - Erken Bizans dönemine tarihlendirilen sinagog, çağdaşı kiliseler ve dükkânlarda kulla-

37 Uygurluklar Ülkesi Türkiye 1985, kat.no. 268.

38 Boyd 1998, 166-68, fig. 6.15.

39 Kent-Painter 1977, 103, no. 176.

40 Gough 1961, 260, fig. 49.

nılan buhurdanlar birbirinin benzeri olup bunların anonim kullanımları olduğuna işaret eder. Ülkemizde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkarılan, müze ve özel koleksiyonlarda sergilenen Bizans dönemi buhurdanlarıyla, yurt dışı müzelerdeki Anadolu kökenli buhurdan örnekleri de birbirine tıpa tıp benzemektedir. Katalogda tanıtmaya çalıştığımız Mersin Müzesi'ndeki buhurdanlardan ilk ikisinin (kat.no. 1 ve 2) erken Bizans döneminde yaygın kullanılan örnekler olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Geçmişten günümüze farklı amaçlarla buhur yakma geleneği sürmüştür. Değişik bitkilerden elde edilen buhur malzemeleri buhurdan ya da tütsü kabı (thymiterion) adı verilen kaplarda yakılmış ya da altar üzerinde yakılan ateşin üzerine serpilmiştir. Tek tanrılı dinler içinde buhura en çok önem veren Musevilik'tir. Özellikle Eski Ahit'te tütsünün nerede, nasıl ve ne yakılacağı gibi ayrıntıların bizzat Rab tarafından bildirilmiştir. Hıristiyan inancın doğuşuyla birlikte başlangıçta putperest bir uygulama gibi karşılanmasına rağmen kısa bir süre içinde bitkisel karışımların yakılması ile elde edilen buhurun her türlü kötülükleri uzaklaştırdığı ve duaları Tanrı'ya ulaştırdığı vurgulanarak Hıristiyan inanç ve litürjisine girdiği, dinsel törenlerinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği görülmüştür. Günlük yaşamda temiz havaya, parfüme ve güzel kokuya önem verildiği görülmektedir. Dinsel amaçların dışında da hoş kokulu bitkilerin yakıldığı saray ya da köşk biçiminde ve kadın başı şeklinde tütsü kutularının varlığından dolayı anlaşılmaktadır. İkona, rölik, cenaze, nikah, vaftiz törenlerinin yanı sıra saldırı ve deprem gibi büyük felaketlerden sonra kötülükleri uzaklaştırmak için şehirler bile tütsülenmiştir. Evlerde de belli günlerde ve zamanlarda tütsü yakılmıştır.

Bizans döneminden günümüze ulaşan farklı tiplerde zincirli ve zincirsiz tipte kapaklı ve kapaksız buhurdanlar vardır. Bunların büyük bir bölümü bakır alaşımı olan kalıba döküm, kalıpla kabartma ya da kazıma bezeme tekniğindedir. Gümüşten dövme tekniğiyle yapılmış, gümüş üzerine altın yaldızlı kabartma ve kazıma tekniğindeki örneklerin daha zengin ve önemli kiliselere adak eşyası olarak yaptırılıp bağışlandığı yazıtlarından anlaşılır. Özellikle 5-7. yüzyıllar arasında Kutsal Topraklar'a giden hacıların beraberlerinde buhurdan getirdikleri anlaşılmaktadır. Hac hatırası olarak getirilen buhurdanların Bizans topraklarında kopyaları yapılmış olmalıdır (kat.no. 3).

Bizans döneminde hangi dinsel törenlerde buhurdan kullanıldığını,

oldukça gerçekçi ve ayrıntılı işlenmiş Bizans dönemi tasvirlerinden de öğrenebiliyoruz.

Mersin Müzesi, üç adet birbirinden değişik görünümde zincirli buhurdandan oluşan bir koleksiyona sahiptir. Ancak bu eserler definicilerin kaçak kazılar sonucu gün ışığına çıkardıkları eserler olduklarından buluntu yerleri ve tarihleriyle ilgili kesin bir şey söylemek doğru değildir.

Mersin Müzesi'ndeki Buhurdanların Kataloğu

Kat. no.: 1 (lev.12-13-14)

Env. no.: 00.16.1

İşlevi: Buhurdan

Malzemesi: Bronz

Yapım tekniği: Döküm

Ölçüleri: Yükseklik 4.5 cm, ağız çapı 10.3 cm, kaide çapı 4.5 cm, kalınlık ağız kenarında 0.6 cm ve gövdede 0.2 cm, zincir uzunluğu 28.5 cm. Buhurdanın toplam uzunluğu 33 cm'dir.

Dönemi: Bizans, 6-11. yüzyıl

Müze geliş şekli: Satın alma

Eserin durumu: Sağlam, buhurdanın gövdesi üzerinde ezikler mevcuttur.

Tanımı: Küresel gövdeli bodur küçük kâse formu kabın ağız kısmı kalınlaştırılarak hafifçe dışa çekilmiştir. Ağız üst düzleminde, ağız kenarına paralel uzanan üç dilimli üç askı halkası yer almaktadır. Askı halkasının kırılmasından hemen yanına ikinci delik açılmış, onun da kırılmasından sonra üçüncü delik açılarak kullanılmıştır. Kabın dış yüzeyi parlatılmışken, iç yüzeyi pütürlüdür. Askı halkalarına kancalar ve ince şerit biçimli metal levhadan kesilmiş uçları yuvarlatılmış ince metal levhalar geçirilerek buhurdanın zincirleri oluşturulmuştur. Üç zincir tepede bir kanca ile birleşmektedir. Buhurdanın kaidesi içi içe geçmiş eş merkezli dört halkadan oluşmaktadır.

Kat. no.: 2 (lev.15-16-17)

Env. no. 00.16.2

İşlevi: Buhurdan

Malzemesi: Bronz

Yapım tekniği: Döküm

Ölçüleri: Yükseklik 5.3 cm, ağız çapı 8.8 cm, kaide çapı 3.8 cm, kalınlık 0.16 cm, ikinci parça ise 7 cm çapında, 0.3 cm kalınlığındadır.

Dönemi: Bizans, 6-11. yüzyıl

Müze geliş şekli: Müsadere

Eserin durumu: Sağlam, yüzey korozyonla kaplıdır.

Tanımı: Dışa doğru genişleyen konik biçimli, küresel gövdeli küçük kâse formulu kabın ağız kısmı kalınlaştırılarak dışa çekilmiştir. Ağız üst düzleminde üç askı halkası yer almaktadır. Askı halkalarına “8” şeklinde zincirler geçirilmiştir. Üç zincir tepede bir kanca ile birleşmektedir. Buhurdanın dışında ağız kenarının altında ve kaidenin üzerinde kazıma ikili ve tekli yivler bulunmaktadır. Buhurdanın konik biçimli kaidesi dışa doğru genişleyerek yayılmıştır. Kaidenin iç kısmında da kazıma eş merkezli ikili ve tekli yiv şeklinde daireler bulunmaktadır.

Eserle birlikte müzeye teslim edilen ikinci obje, ortası yarım daire kabara şeklinde yükselen yuvarlak parçadır. Ortadaki kabaranın çevresinde, bir ucu uzatılmış yarım daire şeklinde kesilmiş bezemeler vardır. Dış kenarı dilimli olan delik işi bezemeli kapak olarak buhurdanın üzerinde kullanılmış olması mümkündür.

Kat. No.: 3 (lev.18-19-20-21)

Env. no.: 00.16.3

İşlevi: Buhurdan

Malzemesi: Bronz

Yapım tekniği: Döküm

Ölçüleri: Yükseklik 10.5 cm, ağız çapı 11.6 cm, kaide çapı 3.8 cm, kalınlık 0.3 cm, kabartma bant 5.5 cm genişliğinde, 36.5 cm uzunluğundadır.

Dönemi: Bizans, 6-7. yüzyıl

Müzeye geliş şekli: Müsadere

Eserin durumu: Ağız kenarında kopma, çatlak ve ezilmeler mevcuttur.

Tanımı: Şişkin gövdesi, düz yükselmektedir. Ağız kenarı hafifçe içe doğru kapanmaktadır. Ağız üst düzlemindeki üç askı halkasından, ancak bir tanesi görülebilmekte, iki askı halkası ile aradaki bölüm kopmuş olduğundan mevcut bulunmamaktadır. Gövdeye oranla dar ve yüksek konik biçimli kaidesi dışa doğru genişlemektedir. Kaidenin ortasında kabartma bir haç vardır.

Buhurdanın gövdesini dıştan yatay bir bant kuşatmaktadır. Kabın ağız kenarının dışı ve alttaki kabartma bandın üst kısmında yatay kabartma yivler vardır. Buhurdanın gövdesi üzerinde olduğuça stilize edilmiş, kabartma olarak insan figürleri işlenmiştir. Olduğuça stilize edilmiş insan figürlerinin saç, giysi, cinsiyet ve kimlikleri gibi detayları verilmemiştir. Sadece çatık kaşları, badem biçimli gözleri ve ağızları çizilmiştir. Giysiler yerine basit kazıma şekillerle figürlerin üzeri işlenmiştir. Kabın dinsel işlevi bilindiğinden bant üzerinde betimlenmiş konuların İncil'den alınmış İsa ile ilgili sahneler olduğu anlaşılmaktadır. Bu sahnelerden birinde İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, diğerinin ise Meryem ve Elizabeth'in buluşması sahnesi betimlenmiştir.

Levhalar

Levha 1- İmparator İustinianus ve maiyetini birlikte gösteren mozaik panodan ayrıntı, Ravenna San Vitale Kilisesi beması, 6. yüzyıl ortaları (Boyd 1998, 168, fig. 6.16).

Levha 2- Patrik İoannes Khrystomos'un rölik sandığının Kutsal Havariler Kilisesi'ne taşınması sırasında tütsülenerek kutsanması, II. Basil Menologia'sındaki (Biblioteca Apostolica Vaticana, Gr. 1613) 10. yüzyıl.

Levha 3- Kutsal altar önünde Harun ve oğulları, Pammakaristos Manastırı Kilisesi (Fethiye Camisi) Mezar Şapeli'nin güney dehlizi kuzey duvarı, 14. yüzyıl.

Levha 4- Koimesis sahnesi, Gračanica Manastır Kilisesi, 14. yüzyılın ilk yarısı (Çurčić 1979, 149, fig. 181).

Levha 5- Blakhernitissa Meryem ve melekler,
Pedulas Başmelek Mikhaïl Kilisesi, 15. yüzyıl
(Stylianu-Stylianu 1985, 342, fig. 205).

Levha 6- İmparator IV. Mikhaïl Doukas ve
İmparatoriçe Zoe'nin düğün töreni, Ioannes
Skylitzes el yazması, Madrid Bibliotheca Nacionale
(Estopanan 1965, 394, no. 551, f206vb), 11. yüzyıl.

Levha 7- Diyakon Aziz
Stephanos, Kiev, Mykhailus'ky
Zolotoverkhyi Manastır Kilisesi,
12. yüzyıl ilk çeyreği (Evans-
Wixom 1997, 290-2, fig 195B).

Levha 8- Altın Yıldızlı Gümüş Buhurdan,
Kumluca/Sion defnesi, Antalya Müzesi, 6. yüzyıl.

Levha 9- Gümüş Buhurdan, Kumluca/Sion definesi, Washington D.C., Dumbarton Oaks Koleksiyonu, 5-6. yüzyıl (Boyd 1998, 168, fig. 6.15).

Levha 10- Gümüş Buhurdan, Kıbrıs Lambousa buluntusu, Londra, British Museum, 7. yüzyıl.

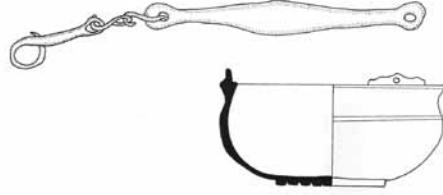
Levha 12- Mersin Müzesi 00.16.1 env.no.lu bronz buhurdan.

Levha 11- Altıgen Bronz Buhurdan, Mut, Dağpazarı Kilisesi buluntusu, Adana Müzesi, 5/6. yüzyıl.

Levha 13- Mersin Müzesi 00.16.1 env.no.lu bronz buhurdanın kaide kısmı.

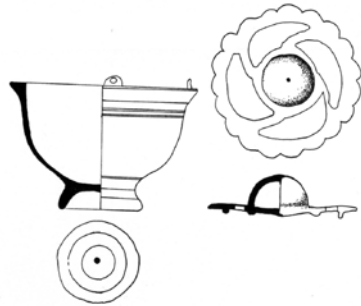
Levha 14- Mersin Müzesi 00.16.1 env.no. lu bronz buhurdanın çizimi.

Levha 15- Mersin Müzesi 00.16.2 env.no.lu bronz buhurdan.

Levha 16- Mersin Müzesi 00.16.2 env. no.lu bronz buhurdanın yandan görünümü.

Levha 17- Mersin Müzesi 00.16.2 env. no.lu bronz buhurdanın çizimi.

Bizans Döneminde Buhur - Buhurdan Kullanımı ve Mersin Müzesi'ndeki Buhurdan Örnekleri

Levha 18- Mersin Müzesi 00.16.3 env.no.lu
bronz buhurdanın görünümü.

Levha 19- Çarşıta İsa sahnesi,
Mersin Müzesi 00.16.3 env.no.lu bronz
buhurdandan ayrıntı.

Levha 20- Meryem ve Elizabet'in buluşması,
Mersin Müzesi 00.16.3 env.no.lu bronz
buhurdandan ayrıntı.

Levha 21- Mersin Müzesi 00.16.3 env.no.lu bronz buhurdanın çizimi.

Kısaltmalar ve Kaynakça

Acara 1997

M. Acara, Bizans Maden Sanatında Dini Törenler Sırasında Kullanılan (Liturjik) Eserler, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Acara 2011

M. Acara, "Sivas Arkeoloji Müzesi'nde Yeni Bulunan Bir Buhurdan", Anadolu Çevresinde ORTAÇAĞ 5: 143-162.

Akyürek 1996

E. Akyürek, Bizans'ta Sanat ve Ritüel, İstanbul.

Aydın 2009

Aydın, A., 'Burdur ve Side Müzesi'ndeki Figürlü İki Buhurdan', Adalya XII:277-297.

Aydın 2010

Aydın, A., 'Adana Müzesi'ndeki Altıgen Gövdeli Buhurdan', Adalya XIII: 305-320.

Aydın 2010 a

Aydın, A., 'Malatya Müzesi'ndeki Buhurdan', S. Doğan ve M. Kadiroğlu, (ed., Bizans ve Çevre Kültürler, Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan, İstanbul: 78-88.

Belting – Mango - Mouriki 1978

H. Belting-C. Mango- D. Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington D.C..

Bouras - Kazhdan 1991

L. Bouras - A. Kazhdan, 'Censer', The Oxford Dictionary of Byzantium I: 397.

Boyd 1998

S.A. Boyd,, "Art in the service of the liturgy: Byzantine Silver Plate", Heaven on Earth, Art and the Church in Byzantium, (ed. L. Safran), Princeton: 152-185.

Buckton 1994

D. Buckton (ed.), Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections, London.

Chatzidakis 1985

M. Chatzidakis, 'Panagia Mauriotissa Supplementary Note', Kastoria, Byzantine Art in Greece, Mosaics and Wall Paintings, Ed. M. Chatzidakis, Athens.

Cotsonis 1994

J.A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, Washington D.C..

Crawford 1990

J.S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Cambridge-London.

Ćurčić 1979

S. Ćurčić, *Gracanica, King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, Pennsylvania.

Davidson 1953

G.R. Davidson, *Corinth XII, The Minor Objects*, Princeton-New Jersey.

Demirkent 1992

I. Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara.

Erdem 1992

S. Erdem, "Buhur", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 6: 383-384.

Estopanan 1965

S.C. Estopanan, *Skyllitzes Matritensis I (Reproducciones Y Miniatures)*, Barcelona-Madrid.

Evans - Wixom 1997

H.C. Evans - W.D. Wixom (ed.) *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, New York.

Gonosova- Kondoleon 1994

Gonosova, - Ch. Kondoleon, *Arts of Late Roman and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts*, Richmond.

Gough 1961

M. Gough, *The Early Christians*, London 1961.

Grabar 1976

Grabar, A., 'Une Source d'Insratation de l'Iconographie Byzantine Tardive Les Ceromonies du Culte de la Vierge', *Cahiers Archaeologique* 25: 143-162.

Gün Işığında 2007

Gün Işığında, İstanbul'un 8000 Yılı, Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları, İstanbul.

Hanfmann 1980

G.M.A. Hanfmann, "The Continuity of Classical Art: Culture, Myth and Faith", *Age of Spirituality*, (ed. K. Weitzmann), New York: 75-99.

Kalavrezou 2003

I. Kalavrezou (ed.), *Byzantine Women and Their World*, New Haven-London.

Kent - Painter 1977

J.P.C. Kent - K.S. Painter (eds.), *Wealth of the Roman World, A.D. 300-*

700, London.

Kondoleon 2000

Ch. Kondoleon (ed.), *Antioch, The Lost Ancient City*, Princeton.

Köroğlu 2005

G. Köroğlu, *Bizans Dönemi Buhurdanları ve Haluk Perk Müzesi'ndeki Örnekler*, Tuliya I: 261-308.

Özgen - Öztürk 1996

İ. Özgen- J. Öztürk, *Heritage Recovered The Lydia Treasure*, İstanbul.

Piccirillo 1997

M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman.

Pitarakis 2015

Pitarakis, A., 'Şifayı Güçlendirmek Maddeler, Duygular ve Ritüeller', *Hayat Kısa, Sanat Uzun, Bizans'ta Şifa Sanatı Sergi Kitabı* (10 Şubat-26 Nisan 2015, Suna-İnan Kıraç Vakfı Pera Müzesi), İstanbul: 162-179.

Ramage - Ramage 1995

N.H. Ramage-A. Ramage, *Roman Art*, Cambridge.

Samaha 1997

J. Samaha, "Mary in the Mind", *Byzantino Slavica* LVIII/2: 338-342.

Schwartz 2004

E.C. Schwartz, "Under the Influence; Byzantine Metalwork and the Development of the German Censer", *Deltion tis Khristianikis Arkhaiologikes Hetaireias*: 203-208.

Uygarlıklar Ülkesi Türkiye 1985

Uygarlıklar Ülkesi Türkiye, Land of Civilisations, Turkey, Japan.

Taft - Kazhdan 1991

R.F. Taft - A. Kazhdan, 'Incense', *The Oxford Dictionary of Byzantium* I: 991.

Vikan 1984

G. Vikan, "Art, Medicine and Magic", *Dumbarton Oaks Papers* 38: 65-86.

Vikan 1998

G. Vikan, "Pilgrim's Art", *Heaven on Earth, Art and the Church in Byzantium*, (ed. L. Safra), Princeton: 229-266.

Waldbaum 1983

J.C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis, The Finds Through 1974*, Cambridge-London.

Walter 1982

C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London.

Weyl Carr 2004

Bizans Döneminde Buhur - Buhurdan Kullanımı ve Mersin Müzesi'ndeki Buhurdan Örnekleri

Weyl Carr, "Images: Expressions of Faith and Power", Byzantium, Faith and Power (1261-1557), (ed. H.C. Evans), New York: 143-208.

Wulf 1909

O. Wulf, Altchristliche und Mittelalterliche, Byzantinische und Italienische Bildwerke, Teil I: Altchristliche Bildwerke, Berlin.